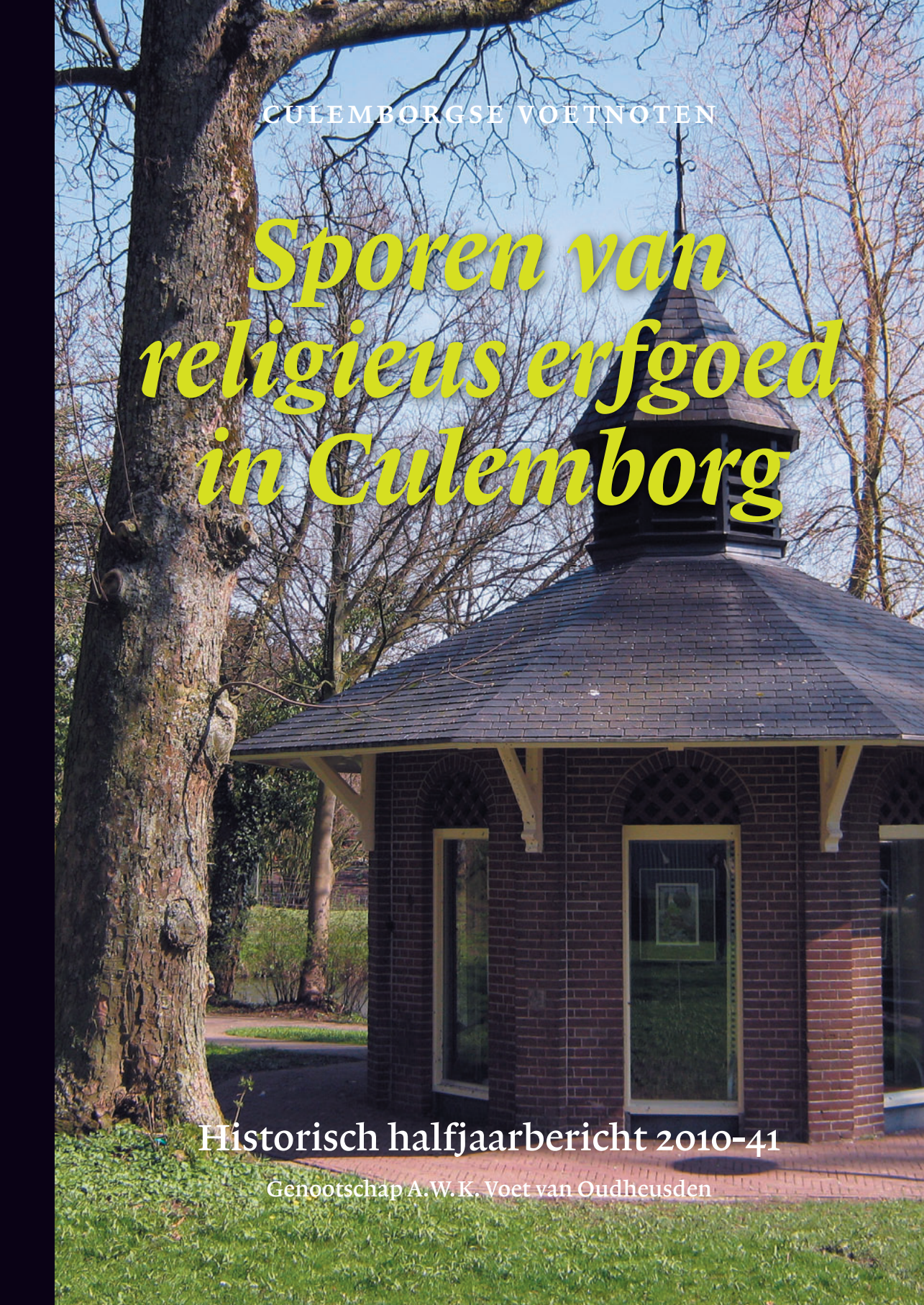

CULEMBORGSE VOETNOTEN

Sporen van religieus erfgoed in Culemborg

Historisch halfjaarbericht 2010-41

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

COLOFON

**Culemborgse Voetnoten,
nummer 41**

ISSN: 0929-1334

Mei 2010

Een uitgave van

‘Het Genootschap

A.W.K. Voet van Oudheusden’.

Opgericht 14 oktober 1937

Redactie

J.G. Borggreve,

Y.E. Jakobs-Lommers,

H.L.F. Lagers (eindredactie).

Redactieadres

Mw. Y.E. Jakobs-Lommers

Kattenstraat 10

4101 BM Culemborg

E-mail: yvonne.jakobs@
planet.nl

Bijdragen kunnen worden
gezonden naar de redactie via
e-mail of op diskette. Auteurs
wordt verzocht zich te houden
aan de redactionele richt-
lijnen, welke zijn te verkrijgen
bij de redactie.

Vormgeving

Hans Bassa (Studio Bassa),
Culemborg

Drukwerk

Jacobs Repro, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Dhr. J.G. Borggreve

Vanhoutstraat 1

4105 HE Culemborg

E-mail: secretariaat@

voetvanoudheusden.nl

Website: www.voetvanoud-
heusden.nl

Girorekening 50 23 582 t.n.v.
Het Genootschap A.W.K. Voet
van Oudheusden. De contribu-
tie bedraagt € 15,- per jaar.
Een (vrijwillige) extra bijdrage
stelt het bestuur bijzonder op
prijs.

Foto omslag Hans Lagers

Redactioneel

OP 17 JANUARI 2008 vond in Utrecht de opening
plaats van het ‘Jaar van het Religieus Erfgoed’.
Open Monumentendag van datzelfde jaar had als
thema: ‘Sporen’. Het was dus geen toeval dat er op
de vooravond van Open Monumentendag in het stadhuis van
Culemborg een symposium werd gehouden over deze beide
thema’s.

Een van de voordrachten had als onderwerp: *Sporen van
religieus erfgoed in Culemborg van de twaalfde tot de twintigste eeuw*.
Deze lezing werd gegeven door Yvonne Jakobs, voorzitter van
de werkgroep Open Monumentendag en het Genootschap Voet
van Oudheusden. Op veler verzoek heeft zij haar voordracht in
deze *Culemborgse Voetnoot* op schrift gesteld.

SPOREN VAN RELIGIEUS ERFGOED IN CULEMBORG

CULEMBORG heeft niet alleen een beschermd stadsgezicht, maar telt ook een groot aantal rijks- en gemeentelijke monumenten. Van die monumenten bestaat een belangrijk deel uit ‘religieus erfgoed’, zoals de beide (hervormde en rooms-katholieke) Barbarakerken en de lutherse kerk. In het navolgende artikel zal echter niet het bestaande, maar het verdwenen religieuze erfgoed in de gemeente Culemborg nader worden belicht: kerken, kloosters en kapellen die zijn gesloopt of verwoest, en waarvan nog slechts ‘sporen’ resten. Kerkelijke gebouwen die nog wel in het stadsbeeld aanwezig zijn maar hun oorspronkelijke functie verloren hebben, zijn eveneens in dit overzicht opgenomen.

1. Middeleeuwse kerken en kapellen

De stad Culemborg ontstond tegen het einde van de dertiende eeuw als een kleine handelsnederzetting nabij de samenvloeiing van het riviertje de Meer en de Lek. In deze nederzetting moet al vroeg, ter plaatse van de tegenwoordige Grote of Sint Barbarakerk, een kerkje of kapel zijn gebouwd. Toch was deze kapel niet de oudste op het Culemborgse grondgebied. De eerste kerkgebouwen hebben gestaan in de ontginningen die ten oosten, ten zuiden en ten westen van de latere stad waren gelegen. Als gevolg van toenemende wateroverlast is de bevolking van de lager gelegen gebieden ten westen van de stad echter al in de dertiende eeuw weggetrokken naar hoger gelegen gronden.

REDICHEM

Het gebied tussen de huidige Achterweg, Beusichemsedijk, Lange Dreef en Wilhelminadreef is de oudste ontginning in de gemeente Culemborg. Zoals blijkt uit de naamgeving¹, werd Redichem al ontgonnen in de Karolingische tijd. Het gebied vertoont dan ook de kenmerkende blokverkaveling die voorafging aan het strookvormige verkavelingspatroon van de elfde- en twaalfde-eeuwse veenontginningen. Van het kerkje of kapelletje dat in de Middeleeuwen te Redichem moet hebben gestaan, zijn geen tastbare sporen overgebleven. De enige herinnering aan dit kerkje wordt gevormd door de veldnaam ‘Kapelakker’ voor een perceel aan het begin van de Achterweg.

PAVEIEN

Paveien is de naam van het polderblok dat ten westen van het Lange Avontuur is gelegen. Staande op de hoek van het Lange Avontuur en de Holderweg, ziet men in de flauwe bocht van de Holderweg een kleine verhoging. Voor de ruilverkaveling in de jaren zestig was deze kleine

¹ De uitgang *hem* of *heim* (woonplaats) wijst op een ontstaan tussen ca. 700 en 1000. Vgl. bijvoorbeeld Beusichem, dat voor het eerst wordt genoemd in de eerste helft van de tiende eeuw.

Het 'Paveise Kerkhof' in de kromming van de Holderweg. Op deze plaats stond ooit het aan Sint Nicolaas gewijde kerkje van Paveie.

heuvel overigens veel duidelijker zichtbaar. Deze plek in het mooie polderlandschap draagt de naam 'Het Paveise Kerkhof'. Hier stond ooit het aan Sint Nicolaas gewijde kerkje van Paveie, gesticht voor de kolonisten in de nieuw aangelegde ontginning. Het tufstenen kerkje en de bijbehorende nederzetting dateren beide uit de twaalfde eeuw. De parochie Paveie omvatte tevens de polders tussen de Rietveldseweg en de Achtersteeg en het Vretstoo.

Het gebied van de parochie Paveie is later bij de parochie van Lanxmeer gevoegd. Door inklinking van de komgronden en de stijgende waterstand als gevolg van de aanleg van de Diefdijk waren de bewoners namelijk gedwongen naar het hoger gelegen Lanxmeer te verhuizen, zodat het gebied in de tweede helft van de dertiende eeuw geheel ontvolkt raakte. Zowel het kerkje van Paveie als de kerk van Lanxmeer vielen destijds onder de abdij van Mariënwaard.

In 1943 is onder leiding van de latere hoogleraar J.G.N. Renaud archeologisch onderzoek gedaan op het Paveise Kerkhof. Het aangetroffen schervenmateriaal bleek te dateren uit de periode tussen ca. 1100 tot 1250. Ook werden ter plaatse menselijke skeletresten gevonden. Vermoedelijk is ook nog na 1250 op het kerkhof begraven.

LANXMEER

De kerk van Lanxmeer ('langs de Meer') wordt voor het eerst vermeld in een oorkonde uit 1135, maar was waarschijnlijk ouder. Het gebouw stond ongeveer op de plek die wij nu kennen onder de naam Sint Janskerkhof, vlakbij de Lanxmeerse of Binnenpoort. Doordat de boeren in de ontginningen Paveien, Parys en Rietveld vanwege wateroverlast naar Lanxmeer trokken, werd het kerkje ten slotte te klein. In 1385 werd het vervangen door een nieuwe, grotere kerk.

In het derde kwart van de veertiende eeuw heeft de heer van Culemborg een groot gedeelte van Lanxmeer bij de 'oude' stad getrokken door het te laten omringen door wallen met palissades en grachten. In het begin van de vijftiende eeuw werden de palissades van deze 'Nieuwstad' vervangen door stenen muren. De Sint Annakapel, die ook tot Lanxmeer hoorde, bleef echter buiten de stad liggen. Tijdens de Beeldenstorm, die in Culemborg plaatsvond in september 1566, is deze kapel als een van de eerste gebouwen verwoest. De exacte locatie van de Sint Annakapel is tot op heden onbekend, maar zij moet ongeveer hebben gestaan bij de straat die naar haar is vernoemd.

DE SINT JANSKERK

De huidige straatnamen Sint Janskerkhof, Sint Janskerkstraat en Op Sint Jan herinneren nog aan de plaats waar eens de grootste kerk van de Nieuwstad heeft gestaan.

De uit 1385 daterende Sint Janskerk was de nieuwe parochiekerk voor de Nieuwstad, als opvolger van het te klein geworden kerkje van Lanxmeer. Hij werd op ongeveer dezelfde plek gebouwd, maar was veel groter van omvang en bezat ook een groter kerkhof. De Janskerk was gewijd aan Johannes de Doper. Eén altaar, dat was overgebracht uit het kerkje van Paveie, was gewijd aan Sint Nicolaas.

Tijdens de Beeldenstorm van 1566 is er in de kerk flink huisgehouden, maar de schade werd snel hierna weer hersteld. Vanaf 1579, toen Culemborg overging naar de Reformatie, is de Sint Janskerk nog enige tijd voor protestantse diensten gebruikt, maar uiteindelijk kwam het gebouw leeg te staan. De Sint Barbarakerk in de Binnenstad was namelijk groot genoeg voor de gereformeerden uit de gehele stad. De nog talrijke katholieken moesten zich vanaf 1624 behelpen met enkele schuilkerken, een in de Nieuwstad achter de Varkensmarkt en een in de Binnenstad in de Papenhoek.

De Janskerk raakte dan ook in verval en werd soms voor andere doeleinden gebruikt. In de Frans-Bataafse periode diende het kerkge-

*De Sint Janskerk,
gezien vanaf de
Oostersingel. Rechts zijn
de Binnenpoort en een
voorganger van molen
De Hoop zichtbaar.
Anoniem schilderij uit
de achttiende eeuw
(coll. Museum Elisabeth
Weeshuis).*

bouw zelfs enige tijd als paardenstal. Ten slotte werd de Janskerk in 1826 afgebroken, maar tot 1870 werd er nog wel op het kerkhof begraven². Tot 1980 lagen er nog grote grafstenen van het Sint Janskerkhof langs het pad dat naar het schoolplein van de openbare school leidde. Het toegangshek naar de begraafplaats was toen allang verdwenen, maar de fraaie hardstenen vazen die de beide pijlers sierden, zijn behouden gebleven en bevinden zich nu bij de Dienst Gemeentewerken.

Van de Sint Janskerk zelf zijn slechts weinig tastbare sporen overgebleven. Naast een grafsteen in het Museum Elisabeth Weeshuis moet hier de Elisabethklok worden genoemd. Deze klok was een geschenk van Elisabeth van Culemborg en haar echtgenoot Anthonis van Lalaing aan de Sint Janskerk. Al in 1531 hadden zij besloten de kerk van een nieuwe toren met klokken te voorzien. Enkele jaren later, in 1535, werd de eerste klok gegoten, maar de tweede klok, de Elisabethklok genaamd, kwam pas in 1555 gereed. Deze was gewijd aan Elisabeth en Zacharias, de ouders van Johannes de Doper, patroon van de kerk, maar was waarschijnlijk ook een eerbetoon aan vrouwe Elisabeth, die op 9 december 1555 in het kasteel van Culemborg was overleden. De derde klok werd in 1563 gegoten.

² In 1868 werd de begraafplaats aan de Achterweg in gebruik genomen.

Al voor de afbraak was de Janskerk in het bezit van de stad gekomen. Toen de katholieke schuilkerk in de Papenhoek in de jaren 1817-1820 werd vervangen door een nieuw kerkje, richtte het kerkbestuur daarom een verzoek aan de stedelijke overheid om de Elisabethklok te mogen kopen. Het stadsbestuur stemde hierin toe, mits de katholieke gemeente zelf de klok uit de toren van de Janskerk haalde. De klok werd gewogen in de stadswaag. Wat ervoor is betaald, is niet bekend. Na de afbraak van dit kerkje in 1885 werd de Elisabethklok opgehangen in de toren van de nieuwe R.K. Sint Barbarakerk aan de Markt. Daar hangt hij nog steeds als laatste tastbare herinnering aan de Sint Janskerk.

DE GROTE OF SINT BARBARAKERK

Omstreeks 1300 stond op de plaats van de huidige Grote of Sint Barbarakerk een kleine kapel, die kerkelijk tot de parochie van Beusichem behoorde. In 1310 werd deze kapel een zelfstandige kerk en overgedragen aan het kapittel van Sint Jan. Wel dienden de parochianen jaarlijks de moederkerk in Beusichem te bezoeken. Het oude kerkpad van Culemborg naar Beusichem, het Huppelpad, was tot enkele tientallen jaren geleden nog in gebruik, vooral om lopend naar de Beusichemse kermis te gaan. Op oude kaarten is het Huppelpad nog duidelijk aangegeven.

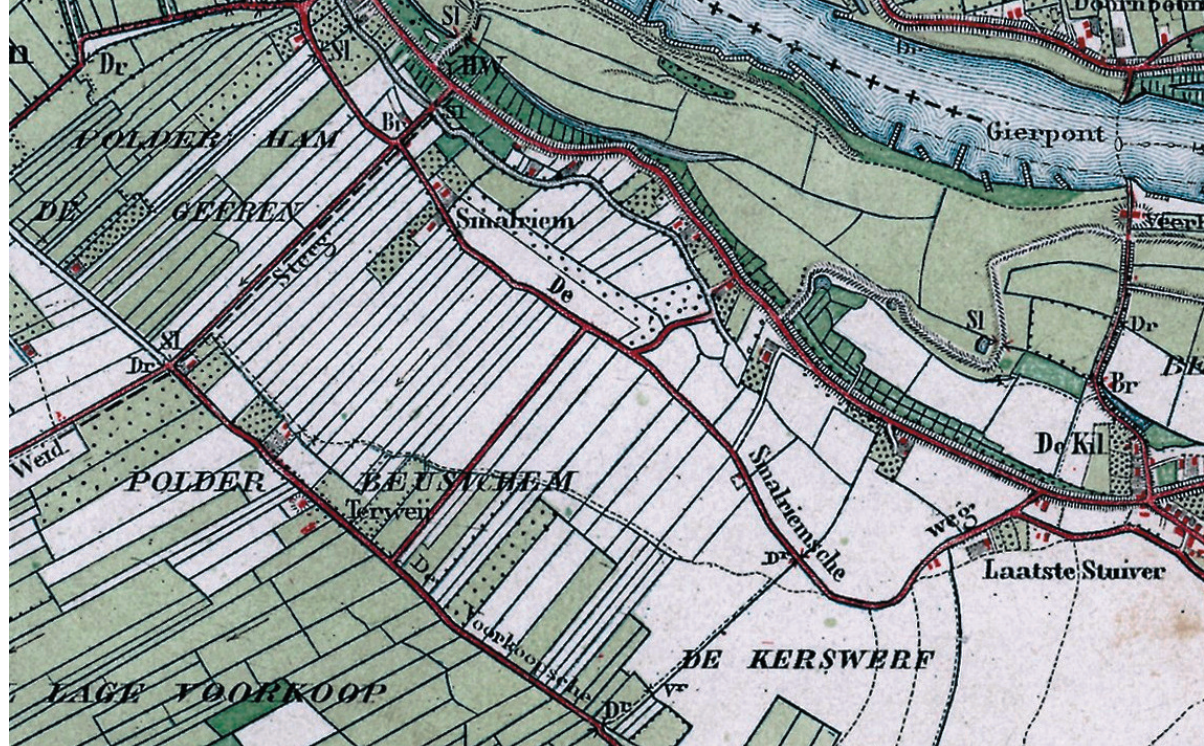
In de veertiende en vijftiende eeuw is er veel aan de kerk gebouwd door opeenvolgende heren van Culemborg, die de kerk ook als grafkerk gebruikten. Deze bouwperiode vormt nog steeds de kern van de huidige kerk. De onderste geleding van de toren dateert mogelijk ook uit die periode. Op het koor liggen de grafstenen van Elisabeth van Buren, echtgenote van heer Gerard II, en van heer Jasper en zijn vrouw Johanna van Bourgondië. Helaas is de koperen plaat met de beeltenissen van Jasper en Johanna in 1812 te gelde gemaakt.

In 1421 stichtte heer Hubert III van Culemborg in de kerk een kapittel van acht kanunniken, dat werd gewijd aan de heilige Barbara. Sinds die tijd heeft de kerk Barbara als patrones en draagt ze ook haar naam. Tot op heden komen wij haar naam in Culemborg veelvuldig tegen. Als herinnering aan de stichting van dit Barbarakapittel staat aan de overzijde van de kerk in de Grote Kerkstraat de Dekenije, waar tot aan de Reformatie de deken van het kapittel woonde.

In 1515 lieten Elisabeth van Culemborg en haar echtgenoot Anthonis van Lalaing de Barbarakerk vergroten en verfraaien. Hiervan zijn buiten aan de zijbeuken nog duidelijke bouwsporen te zien. In 1525 lieten zij ook een nieuwe sacristie bouwen. In wat nu consistoriekamer heet,

Een van de monnikskoppen, die de gewelfribben van de consistoriekamer in de Grote of Sint Barbarakerk sieren.

Fragment van een topografische kaart uit ca. 1900, waarop het Huppelpad is aangegeven als een stippellijn tussen de Weidsteeg en Smalriemseweg.

ziet men nog sporen uit die periode, daar de gewelfribben eindigen in monnikskopjes.

Bij de Beeldenstorm op 14 september 1566 is er flink huisgehouden in de Barbarakerk, waardoor er weinig overbleef van het fraaie interieur. De vele kapellen, de altaren, de beelden en misgewaden werden vernietigd, en de vrij nieuwe gebrandschilderde ramen, die nog waren aangebracht door vrouwe Elisabeth, werden verwijderd en vervangen door helder glas. Zelfs het orgel werd omver getrokken. De sporen van weggeslagen beelden zijn nog steeds zichtbaar in de muren. Een in de kerk aanwezig drieluik van Jan Deys werd eveneens verwoest.³

Op een zondag in mei 1654 werd de torenspits getroffen door de bliksem, als gevolg waarvan er een hevige brand ontstond. De hitte was zo groot dat de klokken smolten, een gedeelte van de toren in het schip van de kerk viel en het hele interieur in de as werd gelegd. Zelfs de plavuizen en grafstenen barstten door de enorme hitte. Hoewel de kerk vrij snel werd hersteld, is de spits van de toren niet meer opgebouwd; sindsdien heet de kerktoren in de volksmond dan ook de Vierkante Toren. De gesmolten klokken werden vervangen door een nieuw carillon, dat was gegoten door de gebroeders François en Pieter

³ In 1570 schilderde Deys een nieuw drieluik, dat zich nu in het Museum Elisabeth Weeshuis bevindt.

De Dekenijde aan de Grote Kerkstraat, waar tot aan de Reformatie de deken van het Sint Barbarakapittel woonde.

Hemony. Deze Hemony-klokken hangen nog steeds in de toren en zijn dagelijks te beluisteren.

DE KAPEL VAN GOILBERDINGEN

Heer Hubert II verwierf in 1338 de heerlijkheden Everdingen, Goilberdingen en Honswijk. Het voormalige dorpje Goilberdingen was gelegen op de Zijderveldse stroomrug, die daar langs de Lekdijk scheert. In 1386 werd hier de kapel van Goilberdingen gebouwd op de kruising van de Diefdijk en de Goilberdingerdijk. De kapel viel kerkelijk onder Everdingen. Later werd zij bediend door kanunniken van de Sint Barbarakerk en was zij ook aan Barbara gewijd. De beeldenbrekers, die in september 1566 de kerken en kapellen in de stad hadden verwoest, trokken vervolgens naar de kerken van Goilberdingen, Everdingen, Zijderveld en Honswijk en deze werden evenmin gespaard. Na de Beeldenstorm werd de kapel hersteld, maar bij de Reformatie gaf graaf Floris I toestemming aan de burgemeester om de kapel af te breken en de stenen te gebruiken voor herstel van de verdedigingswerken van de stad. Helemaal afgebroken werd de kapel echter niet, want in het begin van de achttiende eeuw stond er nog steeds een ruïne. De eigenaar van de kapel kreeg in 1711 toestemming om het overgebleven muurwerk te slopen, op voorwaarde dat er ter plaatse een gedenkteken

zou komen. Dit monument heeft er echter niet lang gestaan, want tussen 1844 en 1849 werd op de plaats van de voormalige kapel het fort Everdingen aangelegd. De plaat met opschrift bleef bewaard en is nu ingemetseld in de pastorie van de R.K. kerk van Everdingen.

DE KAPEL VAN HET SINT PIETERSGASTHUIS

Op de hoek van de Achterstraat en de Goilberdingerstraat staat het oudste huis van Culemborg. Het is het voormalige Sint Pietersgasthuis, dat werd gesticht in 1386. Het Pietersgasthuis was een groot complex, dat zich uitstreckte langs de Achterstraat tot aan de Korte Meent. Het gebouw bood onderdak aan reizigers en zieken, en bezat ook een eigen boerderij en kapel. Bij de grote stadsbrand van 1422 werd het gehele complex verwoest, maar al snel weer herbouwd. In het begin van de zestiende eeuw verloor het gasthuis haar oorspronkelijke functie.

De kapel van het Sint Pietersgasthuis heeft een belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis van de Reformatie. In 1566 namelijk bestemde graaf Floris I van Pallandt de Gasthuiskapel voor het houden van calvinistische kerkdiensten, en zij werd daarmee het oudste protestantse kerkgebouw in Nederland. Ook van buiten Culemborg, vooral uit Utrecht, kwamen mensen naar de Gasthuiskapel om hier

*Het Sint Pietersgasthuis
aan de Achterstraat.
Links is een gedeelte
van de lutherse kerk
zichtbaar.*

kerkdiensten bij te wonen. In de rest van het land werden in die jaren nog hagepreken gehouden. In 1578 kwam de Grote of Sint Barbarakerk eveneens in handen van de gereformeerden, waarna de Gasthuiskapel leeg kwam te staan.

In het rampjaar 1672 werd het kasteel van Culemborg grotendeels door de Fransen verwoest. De lutherse graaf George Frederik van Waldeck Pyrmont, die voorheen ter kerke placht te gaan in de kapel op het kasteel, liet daarom in de jaren 1676-1677 de Gasthuiskapel inrichten als lutherse kerk. Bij die gelegenheid werden er gebrandschilderde ramen in aangebracht. In 1839 is deze lutherse kerk vervangen door het huidige gebouw, maar gelukkig bleef van het fraaie zeventiende-eeuwse meubilair uit de oude kerk nog het een en ander bewaard. Het prachtige en kostbare kerkzilver is nu te bewonderen in het Museum Elisabeth Weeshuis.

DE KAPEL VAN HET SINT ELISABETH GASTHUIS

In 1530 lieten Elisabeth van Culemborg en Anthonis van Lalaing aan de Lange Havendijk een hofje voor bejaarde mannen en vrouwen bouwen. Het complex bestond uit een rij huisjes aan weerszijden van een langgerekt binnenplaatsje: links woonden de vrouwen, rechts de mannen. Aan dit zogeheten Sint Elisabeth Gasthuis was ook een kapel verbonden, die aan de overzijde van de straat was gelegen. De bewoners dienden hier iedere dag te bidden voor het zieleheil van hun weldoeners. Hoewel de kapel al bij de Reformatie haar oorspronkelijke functie had verloren, is zij pas in 1962 definitief uit het stadsbeeld verdwenen als gevolg van een brand. Bij de stadsvernieuwing rond 1980 zijn ook de nog aanwezige fundamenten verwijderd. Op oude prenten is het ranke torentje van de kapel duidelijk te herkennen.

De huisjes voor de ouden van dagen bleven tot omstreeks 1975 bewoond, waarna het onzalige besluit werd genomen om dit eeuwenoude hofje te slopen en te vervangen door nieuwbouw.

DE WEESHUISKAPEL

Vrouwe Elisabeth, de laatste telg uit het geslacht Van Culemborg, overleed in 1555. Daar zij kinderloos was gebleven, gingen haar bezittingen na haar dood naar haar familie. Zo verviel het graafschap Culemborg aan de kleinzoon van haar zuster Anna, Floris van Pallandt. Enkele weken voor haar dood had keizer Karel V de heerlijkheid namelijk verheven tot een graafschap. In haar testament had Elisabeth bepaald

weeshuis door een houten hek volgen. Tijdens de Beeldenstorm in 1566 werd ook de Weeshuiskapel niet ontzien. Na de Reformatie gingen de weeskinderen voortaan naar de Grote of Sint Barbarakerk, waar zij hun eigen weeshuisbanken hadden, en werd de kapel voor andere doeleinden gebruikt. Sinds 1980 is de kapel onderdeel van de openbare bibliotheek. Zij wordt nog dikwijls gebruikt als expositieruimte en draagt dan de naam ‘Kunstkapel’ als verwijzing naar haar vroegere functie.

HUISKAPELEN

Naast kerken en kapellen waren er in de Late Middeleeuwen ook huiskapellen. Niet alleen edellieden maar ook burgers die zich dat financieel konden veroorloven, lieten in hun woning een kapel inrichten met een huisaltaar. Boven het altaar hing dikwijls een drieluik of was een religieuze muurschildering aangebracht, met ernaast de afbeeldingen van de heer en vrouw des huizes in devotie neergeknielt.

In het Drostenhuis aan de Slotstraat bevindt zich een muurschildering met een voorstelling van de kruisdood van Christus (een zogeheten calvarie). Hier woonde rond 1460 Sweder van Culemborg met zijn vrouw Judith Uten Eng. Beiden zijn knielend afgebeeld aan de voet van een gekruisigde Christus. Sweder was drost (stadhouder) van de heer van Culemborg en een bastaardzoon van heer Gerard II.

De calvarie-voorstelling in het Drostenhuis. Aan weerszijden van de gekruisigde Christus staan Maria en Johannes, onderaan zijn Sweder van Culemborg en zijn vrouw Judith geknielt afgebeeld (foto: RCE Amersfoort).

2. Middeleeuwse kloosters

Het kloosterwezen is in Nederland een betrekkelijk laat verschijnsel. Het oudste klooster boven de grote rivieren – de abdij van Egmond – ontstond pas in de tiende eeuw. Vanaf de twaalfde eeuw begon hun aantal echter snel toe te nemen. Aanvankelijk lagen de kloosters vaak ver van de bewoonde wereld, zoals de norbertijner abdij van Mariënwaard (gesticht in 1129), maar in de dertiende en veertiende eeuw werden zij vooral in de zich snel ontwikkelende steden gevestigd. De drie middeleeuwse kloosterstichtingen in Culemborg dateren alle uit de vijftiende eeuw.

HET JERUZALEMKLOOSTER

Het Jeruzalemklooster, ook wel ‘Het klooster der Sepulchrijnen’ genaamd, behoorde toe aan de Orde van het Heilige Graf, een geestelijke ridderorde die was ontstaan ten tijde van de kruistochten. Evenals de meer bekende Johanniter- of Hospitaalorde, legden de Sepulchrijnen zich aanvankelijk vooral toe op de verpleging van zieke pelgrims. Al in 1144 bezat de orde een klooster in Aken. Na de val van Acco in 1291, waarmee definitief een einde kwam aan het kruisvaardersrijk in het Heilige Land, raakten de Sepulchrijnen verbreid over heel West-Europa.

Het Jeruzalemklooster te Culemborg ontstond in 1430 ten tijde van heer Johan III. Zijn vrouw Aleid van Götterswijk had schenkingen gedaan ten behoeve van de stichting. Het klooster werd gevestigd in de Nieuwstad, tussen de huidige Zandstraat, de Pijssestraat en de naar het convent vernoemde Kloosterstraat. De toegangspoort was gelegen in de Zandstraat, zoals nog is te zien op de kaart van Blaeu uit 1649. Aanvankelijk had men het klooster willen bouwen in de Binnenstad op het terrein ‘Ten Heyligen Leven’, op de plaats waar later het weeshuis is verzezen. De kanunniken van de Sint Barbarakerk verzetten zich echter tegen de komst van een geestelijke ridderorde op haar gebied. In 1492 onder heer Jasper werd het Jeruzalemklooster voltooid, en in 1494 werd het hoogaltaar gewijd. In 1504 beschikte het klooster over een door vrouwe Elisabeth bekostigde kopie van het Heilige Graf, ten behoeve van degenen die niet in staat waren om de verre pelgrimage naar het echte Jeruzalem te ondernemen. Keizer Karel V en zijn tante Margaretha van Oostenrijk, de landvoogdes der Nederlanden, schonken de kloosterkerk twee gebrandschilderde ramen, die in 1524

werden voltooid door de bekende Culemborgse glazenier Anthonis Evertsz. Tijdens de Beeldenstorm in 1566 werd het Heilige Graf geheel vernield, en de kloosterkerk raakte zwaar beschadigd. Vanaf 1573 herbergde het gebouw naast de eigen kloostergemeenschap ook de abt en de kloosterlingen van de door oorlogshandelingen verwoeste abdij van Mariënwaard.

Na de Reformatie raakte het Jeruzalemklooster geleidelijk in verval. Halverwege de zeventiende eeuw was het koor van de kerk al ingestort. Omstreeks 1700 werd het terrein met de opstallen verkocht aan de stedelijke schout, die het grootste gebouw liet verbouwen tot een fraai woonhuis. Nu herinneren alleen de namen Kloosterstraat, Kloosterhof, Jeruzalem en een stukje gerestaureerde muur van een grote schuur achter de oude smidse in de Zandstraat nog aan het Jeruzalemklooster.

Van het Jeruzalemklooster in de Nieuwstad bleef slechts een enkel muurfragment bewaard.

MARIËNCROON, EEN KLOOSTER VOOR JONKVROUWEN

Het klooster Mariëncroon, gelegen op de hoek van de Everwijnstraat en de Herenstraat, werd omstreeks 1425 gesticht. Mariëncroon behoorde toe aan de zusters van de Derde Orde van Sint Franciscus. Het was een groot gebouw met een fraaie kerk. De heren en vrouwen van Culemborg hebben regelmatig schenkingen gedaan aan het convent. Zo gaf Aleid van Götterswijk, de vrouw van heer Johan III, aan het klooster een huis ‘... mitter Hofstadt, Tuyn en Timmer’.⁵ De grote negentiende-eeuwse stadsboerderij die nu op de plaats van het voormalige klooster staat, draagt nog als herinnering aan deze overdracht de naam ‘Huys mitter Hofstadt’. Aleid heeft ook bemiddeld in een geschil tussen het Sint Barbarakapittel en het klooster Mariëncroon over het luiden van de klokken en het begraven van overledenen op het terrein van het convent. Mariëncroon heeft ernstig geleden bij de zogenaamde ‘Bagijnenbrand’, die in 1532 op het kloosterterrein

De stadsboerderij ‘Huys mitter Hofstadt’ aan de Everwijnstraat.

5 Waar dit huis heeft gestaan, is niet duidelijk.

ontstond. Naar het schijnt, kreeg het convent de schuld van deze brand en moest het de burgers die schade hadden ondervonden een vergoeding betalen. Bij de Beeldenstorm in 1566 raakte ook Mariëncroon flink beschadigd.

Na de Reformatie mochten de zusters er blijven wonen, maar het gebouw raakte steeds verder in verval. Nadat de laatste zuster in 1634 was overleden, werd het klooster omstreeks 1645 ingericht als woning voor de schoonmoeder van graaf Philips Theodoor van Waldeck Pyrmont, Christina van Erbach, weduwe van graaf Willem van Nassau-Siegen. Het gebouwencomplex werd sindsdien het Nieuwe Hof of ook wel Nassau's Hof genoemd. Toen het kasteel van Culemborg in het rampjaar 1672 door toedoen van de Fransen onbewoonbaar was geworden, koos graaf George Frederik het voormalige Mariëncroon als nieuwe residentie. Omdat ook Mariëncroon door de Fransen was vernield, liet de graaf het eerst uitgebreid verbouwen voordat hij erin trok. Tot aan de verkoop van Culemborg aan de Staten van het Kwartier van Nijmegen in 1720 bleef Mariëncroon de residentie van de graven van Culemborg. Daarna heeft de drost van Culemborg er nog verblijf gehouden. Het voormalige klooster is vermoedelijk rond 1830 gesloopt. Het grote terrein dat bij Mariëncroon hoorde, dient nu als parkeerplaats met de naam Het Hof.

HET NORBERTIJNER REFUGIEHUIS

In de Herenstraat 31 staat een pand dat in verhouding veel groter is dan de overige huizen in de straat. Bij oudere Culemborgers staat het nog bekend als het voormalige Luxor-theater.

Dit gebouw komen we al tegen in 1453, wanneer heer Gerard II van Culemborg aan zijn broer Everwijn diens erfdeel van hun beider ouders Johan III en Aleid van Götterswijk geeft. Dit erfdeel bestond uit de Steenwaard, verschillende hofsteden en landerijen onder Maurik, Eck en Wiel, Honswijk, Buren en Goilberdingen, alsmede een huis te Culemborg in de Achterstraat⁶. Toen Everwijn in 1502 op hoge leeftijd overleed zonder wettige kinderen na te laten, vielen deze goederen terug aan Gerards opvolger Jasper van Culemborg.

Jaspers dochter Elisabeth verkocht het huis vervolgens in 1512 aan de abt van het norbertijner klooster Mariënwaard, die het als refugie

6 De Achterstraat liep oorspronkelijk van de Scherpe Hoek tot aan de Binnenpoort. Het meest zuidelijk gelegen deel van de Achterstraat dankt zijn naam aan deze jonker Everwijn, de derde zoon van Johan III en Aleid. Everwijn was vernoemd naar de broer van zijn moeder, graaf Everwijn I van Bentheim. Alleen het gedeelte ten noorden van de Kattenstraat heet nu nog Achterstraat.

*Het voormalige
Refugiehuis in de
Herenstraat. In de
zestiende eeuw behoorde
dit gebouw toe aan de abt
van Mariënwaard.*

gebruikte. Een refugie of refugiehuis was een pand in de stad waar kloosterlingen tijdelijk konden verblijven wanneer de omgeving van het klooster onveilig werd gemaakt door rondtrekkende bendes soldaten. Ook kostbaarheden en relieken werden er wel heen gebracht in tijden van onrust. In de vijftiende en zestiende eeuw was Mariënwaard regelmatig het doelwit van aanvallen en plunderingen, en uiteindelijk is de abdij hieraan in 1567 ook ten ondergegaan.

De norbertijnen werden ook wel witheren genoemd, naar hun witte habijt, en aan deze witheren dankt de huidige Herenstraat nog zijn naam.

3. De schuilkerken

Na 1578 was de katholieke eredienst officieel verboden en werden de Sint Barbarakerk en de Sint Janskerk toegewezen aan de protestanten. Toch werden er, aanvankelijk nog in het diepste geheim, in particuliere woonhuizen missen gelezen en sacramenten uitgevoerd door katholieke geestelijken op doorreis in de stad. Vooral de paters jezuïeten waren hierbij erg actief. Onder graaf Floris II van Pallandt, die in 1598 zijn strengcalvinistische vader Floris I was opgevolgd, werd de uitoefening van de katholieke godsdienst echter weer oogluikend toegestaan. Floris II stemde ook in met de bouw van enkele nieuwe katholieke kerkjes, mits die van buiten niet als zodanig herkenbaar waren. Deze twee schuilkerken vormden elk het middelpunt van een katholieke parochie ('statie'), een in de Nieuwstad en een in de Binnenstad in de zogeheten Papenhoek.

DE SCHUILKERK IN DE NIEUWSTAD

Deze uit ca. 1624 daterende schuilkerk was gelegen in de tuin achter de tegenwoordige oud-katholieke pastorie aan de Varkensmarkt. Een poortje – nog te herkennen aan een stukje blinde muur rechts in de gevel van de pastorie met bovenaan een rond venster – gaf vroeger toegang tot de schuilkerk. Een stuk tuinmuur vormt het laatste restant van het kerkgebouw. De schuilkerk in de Nieuwstad was niet, zoals men wellicht zou verwachten, gewijd aan Johannes de Doper, maar aan Barbara en Antonius Abt. De kerk werd bediend door een pastoor en werd daarom wel de pastoorskerk genoemd.

Het kostbare kerkzilver en de schitterende gewaden in de huidige, uit 1836 daterende oud-katholieke kerk zijn nog gedeeltelijk afkomstig uit de tijd van de schuilkerk, evenals de preekstoel en de communiebank. Er is zelfs een compleet zestiende-eeuws vierstel (kazuifel, dalmatiek, tuniek en pluviale) aanwezig, dat mogelijk nog gebruikt is in de oude Sint Janskerk.

Vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw neigden verschillende pastoors in de Nieuwstad naar het jansenisme, een naar de theoloog Cornelius Jansenius genoemde religieuze beweging die zich verzette tegen het vanuit Rome aangestuurde kerkcentralisme en daarom fel werd bestreden door de jezuïeten. Dit geschil resulteerde in

De oudkatholieke pastorie aan de Varkensmarkt. Op de plaats van de blinde muur met het ronde venster was vroeger de toegangspoort tot de schuilkerk.

Nederland uiteindelijk in een kerkscheuring (het zogeheten Utrechtse schisma van 1723), waarbij de jansenisten zich van Rome afscheidden en verder gingen als oud-katholieken. Deze kerkscheuring liet ook Culemborg niet onberoerd: de statie aan de Varkensmarkt ging nu definitief over naar de oud-katholieke kerk. Vanaf 1723 was het schuilkerkje in de Papenhoek dus het enige met Rome verbonden kerkgebouw in Culemborg.

DE SCHUILKERK IN DE PAPHOEK

De Papenhoek was gelegen aan het einde van de Ridderstraat en liep dood tegen de stadsmuur met Poppendanstoren. Het was geen plein zoals we dat nu kennen, maar een straat met aan weerszijden huizen. De Papenhoek ontleende zijn naam aan de kanunniken van de Sint Barbarakerk die er voor de Reformatie woonden. Na 1578 mochten de nog overgebleven kanunniken hier tot hun dood blijven wonen.

In het begin van de zeventiende eeuw bestond er in de Papenhoek een leefgemeenschap van Klopjes. Deze Klopjes – vrome, veelal ongehuwde katholieke vrouwen – klopten 's avonds op de deuren van katholieken ten teken dat er op een geheime plaats een mis zou worden gehouden. Het was aan deze clandestiene activiteit dat zij hun naam dankten. Na 1628 legden de Klopjes zich vooral toe op geven van

onderwijs aan jonge meisjes uit deftige families in de zogeheten Klopenschool.

In dat jaar namelijk gaf graaf Floris II toestemming om een schuilkerk met pastorie te bouwen in deze Papenhoek. De zielzorg werd verleend door paters jezuïeten, en men ging dan ook spreken van de paterskerk. De statie in de Papenhoek groeide enorm onder de bezielende leiding van de jezuïeten. Niet alleen de katholieken uit Goilberdingen en Everdingen kwamen naar de schuilkerk in de Binnenstad, maar ook die uit de Nieuwstad, toen de pastoors daar meegingen in de stroming van Jansenius. Het werd er ten slotte zo druk dat er op zondag meerdere missen opgedragen moesten worden. Het schuilkerkje in de Papenhoek heeft nog dienst gedaan tot 1817. Van het gebouw zelf is nu geen spoor meer te vinden, maar van het interieur zijn het door een leerling van Rubens vervaardigde schilderij ‘De Genadestoel’⁷, kerkzilver en kazuifels bewaard gebleven. Hoewel geen officiële naam, spreekt menig Culemborger nog over de Papenhoek als men doelt op dit gedeelte van de Ridderstraat.

⁷ Dit schilderij van Jan Cossiers (1600-1671) hangt nu in de Dagkapel van de R.K. Barbarakerk aan de Markt.

‘De Genadestoel’ van de Antwerpse schilder Jan Cossiers (fragment). Cossiers was een leerling van Peter Paul Rubens.

4. Negentiende-eeuwse kerken

In de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw trekken twee gebeurtenissen in het bijzonder de aandacht. In 1816 kreeg de oude Nederduitsch Gereformeerde Kerk, zoals zij sinds 1579 had geheten, door koning Willem I niet alleen een nieuwe naam – de ‘Nederlandse Hervormde Kerk’ – maar ook een nieuwe kerkorde opgelegd. Deze inmen- ging in kerkelijke aangelegenheden, alsmede verzet tegen de verwate- ring van de leer, leidde na verloop van tijd tot enkele afscheidingsbewe- gingen binnen deze kerk. Na enkele eeuwen van achterstelling hadden de rooms-katholieken in de Franse tijd weer vrijheid van godsdiensttoefe- ning gekregen. De kroon op de katholieke emancipatie werd gezet door het herstel van de rooms-katholieke hiërarchie in 1853, resulterend in de oprichting van het aartsbisdom Utrecht en vier bisdommen. Deze ont- wikkelingen bleven ook in Culemborg niet zonder gevolgen.

HET KATHOLIEKE KERKJE IN DE PAPENHOEK

Ondanks het feit dat bij de eerste Nederlandse grondwet (de ‘Staatsre- geling’) van 1798 de vrijheid van godsdienst officieel was ingevoerd, bleven de rooms-katholieken in Culemborg nog geruime tijd hun bouwvallige schuilkerkje in de Papenhoek gebruiken. Pas met de komst van de beide Zuid-Nederlandse jezuïetenpaters Petrus de Has- que en Mathias Wolff in 1816 werd er orde op zaken gesteld. De Hasque benoemde meteen een kerk- en armbestuur, dat tot taak kreeg het inmiddels gestutte schuilkerkje te laten vervangen door nieuwbouw. De Utrechtse stadsarchitect Johannes van Embden kreeg de opdracht om een eenvoudig kerkje te ontwerpen, dat al in 1817 in gebruik kon worden genomen⁸. In 1820 kwam ook de toren gereed; hierin werd het oude Elisabethklokje uit de Janskerk opgehangen.

De nieuwe kerk stond gedeeltelijk op de plaats van het voormalige schuilkerkje en grensde met zijn sacristie aan de Papenhoek. Vanaf de Markt was het gebouw aanvankelijk slechts toegankelijk via een

⁸ Dit kerkje wordt ten onrechte wel aangeduid als ‘waterstaatskerkje’, omdat het qua uiterlijk sterke gelijkenis vertoont met de kerkgebouwen die tussen 1824 en 1875 onder toezicht van het Ministerie van Waterstaat werden gebouwd.

Het rooms-katholieke kerkje in de Papenhoek, afgebroken in 1885 (schilderij van Th. Ausems uit 1928; foto: Museum Elisabeth Weeshuis).

klein paadje. Dankzij de aankoop en sloop van een huis aan de Markt kon men de kerk vanaf 1825 ook via een breed pad bereiken⁹, dat aan de Marktzijde was afgesloten met een fraai hek. In de kerk waren drie altaren aanwezig: in het koor het grote altaar met daarboven het uit de schuilkerk afkomstige schilderij 'De Genadestoel', in de zuidbeuk het Onze Lieve Vrouwen-altaar en in de noordbeuk het Barbara-altaar. Voor de toren was een Calvarieberg opgericht.

Als gevolg van de sterke toename van de Culemborgse bevolking in

⁹ Deze zogeheten Kerkweg is in 1999 weer in gebruik genomen.

de loop van de negentiende eeuw was het kerkje echter al spoedig te klein geworden. Behalve door de parochianen werd het namelijk ook bezocht door de studenten van het seminarie dat in 1818 was gevestigd in de panden van de voormalige Kloppenschool. De seminaristen hadden in het kerkje hun eigen banken, de zogeheten studentenbanken. Ook toen in 1857 een nieuw, zeer groot seminariegebouw met eigen kapel werd gebouwd in de Papenhoek, bleef het kerkje te klein. Toch duurde het nog tot 1885 voor het werd afgebroken, om plaats te maken voor de tegenwoordige, uit 1886 daterende R.K. Sint Barbarakerk aan de Markt. Afgezien van het Elisabethklokje en het schilderij ‘De Genadestoel’, die nu in de laatstgenoemde kerk hangen, herinnert alleen de Kerkweg nog aan het kerkje uit 1817.

DE CHRISTELIJK-GEREFORMEERDE KERK

In 1816 vaardigde koning Willem I het ‘Algemeen Reglement voor het Bestuur van de Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden’ uit, die de oude, nog tijdens de Synode van Dordrecht (1618-1619) opgestelde Dordtse Kerkorde moest vervangen. In dit nieuwe reglement werd de hervormde kerk feitelijk omgevormd tot een staatskerk, doordat zij een bestuur kreeg opgelegd door de koning. Deze overheidsinmenging veroorzaakte protesten in het hele land, en leidde ten slotte in 1834 tot een uitbarsting. In dit jaar ontstond in het Groningse Ulrum een afscheidingbeweging van ‘rechtzinnigen’ onder leiding van ds. De Cock, die in eerste instantie werd aangeduid als ‘Christelijke Afscheiden Kerk’. Al gauw liep het aantal volgelingen in de duizenden, vooral in Groningen en Drenthe maar later ook elders. Koning Willem I liet de afvalligen aanvankelijk vervolgen. Zo werden bij wijze van sanctie soldaten ingekwartierd bij afgescheidenen, en verschillende voorgangers – onder wie De Cock – werden zelfs tot gevangenisstraf veroordeeld. Nadat onder koning Willem II een einde was gekomen aan de vervolgingen, ging de Christelijke Afscheiden Kerk in 1869 samen met een andere dissidente groepering – de ‘Gereformeerde Kerken onder het Kruis’ – op in de Christelijke Gereformeerde Kerk.

In Culemborg kwam voor het eerst in 1867 een groep afgescheidenen bijeen op een grote zolder in de Goilberdingerstraat, die over de panden 2 en 4 liep. Een jaar later kwam een christelijk-gereformeerd kerkgebouw gereed op de hoek van de Ridderstraat en het Koestraatje. Het was eigenlijk een groot pakhuis, dat tot een aardig kerkje was verbouwd. De gevel was opnieuw opgetrokken in neoclassistische stijl. Op de gevel prijkt het jaartal 1834, een verwijzing naar de afscheiding

De voormalige christelijk-gereformeerde kerk aan de Ridderstraat. Het jaartal 1834 verwijst naar de afscheiding van de Nederlandse Hervormde kerk.

van de Nederlandse Hervormde kerk, en niet zoals men zou verwachten het bouwjaar 1868. Enige jaren geleden heeft de Christelijk Gereformeerde Gemeente de kerk verlaten en is naar een nieuw kerkgebouw aan de Prijsseweg verhuisd. Het kerkje en de kosterswoning zijn daarna verbouwd tot een aantal appartementen. Omdat er weinig is veranderd aan de buitenkant, heeft het gebouw nog altijd het uiterlijk van een kerk.

DE GEREFORMEERDE KERK

In 1886 voltrok zich opnieuw een kerkscheuring, die bekend is geworden als de Doleantie. Onder leiding van ds. Abraham Kuyper verlieten veel lidmaten de Nederlandse Hervormde Kerk, omdat die in hun ogen te vrijzinnig was geworden. De volgelingen van Kuyper noemden zich de ‘Nederduits Gereformeerde Kerk (Dolerende)’, daar zij zich beschouwden als de voortzetting van de kerk die vanaf de Tachtigjarige Oorlog tot de Franse tijd de officiële kerk was geweest. De term ‘dolerend’ (Latijn voor ‘klagend’) gaf aan dat naar hun mening de toenmalige kerkelijke organisatie een nieuwe reformatie in de weg stond.

*De voormalige
gereformeerde pastorie
aan de Ridderstraat.*

Ook in Culemborg kwam een dolerende gemeente tot stand. Op 25 juli 1887 werd de eerste gereformeerde dienst gehouden in het gebouw van de christelijke school, dat kon worden bereikt via een poortje naast het Mariakroon in de Ridderstraat. Bij deze dienst werden tevens ouderlingen en diakenen bevestigd. In 1896 werd overgegaan tot bouw van een echte kerk, op grond die was gekocht van de christelijke school. Het kerkje was gelegen aan de Ridderstraat achter de eveneens nieuw gebouwde pastorie, die aan de straat lag. De architect was E.G. Wentink uit Schalkwijk, die de zaak van de dolerenden was toege-
daan. De eerste steen werd gelegd door ds. De Haas.

In 1973 werd de tegenwoordige gereformeerde kerk, de Open Hof, in gebruik genomen, waarna het oude kerkje nog een tijd dienst heeft gedaan als gymzaal. Toen in 1982 de oude Scheffelschool – zoals de christelijke school intussen was gaan heten – werd vervangen door een groter nieuw gebouw, werd het gereformeerde kerkje afgebroken. Aan de oude kerk herinneren nog de grote pastorie, het tuinhuis achter in de tuin van de voormalige pastorie (dit gebouwtje stond tegen de kerk) en de eerste steen uit 1896, die nu tussen de toegangsdeuren van de Open Hof ligt.

DE JODENKERK¹⁰

In de achttiende eeuw woonden in Culemborg al enige joodse families en tijdens de negentiende eeuw groeide deze ‘kille’ (joodse gemeente) gestaag. Aanvankelijk kwam men samen in een huis aan de Zandstraat, maar in 1790 kochten drie vooraanstaande joden een gebouw aan het Janskerkhof dicht bij de toen nog bestaande Sint Janskerk. Dit gebouw, de Abdije genaamd, was het voormalige bezit van de abt van Mariënwaard. Op 15 juli 1791 werd de Abdije ingewijd als sjoel¹¹. In 1814 ging de Culemborgse kille officieel deel uitmaken van een op instigatie van koning Willem I opgerichte overkoepelende organisatie van asjkenazisch-joodse gemeenten: het Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap.

Kennelijk voldeed de Abdije toch niet als sjoel; in ieder geval probeerden de joodse kerkbestuurders dertig jaar lang aan voldoende financiële middelen te komen om een nieuw gebouw neer te zetten op het terrein voor de sjoel. Uiteindelijk stelde Mozes Wijzenbeek een renteloze lening voor en dit werd een succes. Niet alleen joden maar ook niet-joodse Culemborgse families schreven in op het fonds. Zo kon op 9 september 1867 de eerste steen voor de nieuwe kerk worden gelegd door Gabriël Benjamin Walg, het oudste lid van de joodse gemeente. Het ontwerp in neogotische stijl was van stadsarchitect Cornelis Sillevs. De officiële inwijding van de nieuwe Jodenkerk vond plaats op 31 juli 1868. Omstreeks 1900 was de Culemborgse kille een bloeiende gemeenschap met ongeveer tweehonderd leden.

10 Hier wordt in plaats van synagoge de term Jodenkerk gebruikt, omdat dit de gangbare benaming was in de periode dat de joodse Culemborgers gebruik maakten van dit gebouw.

11 Ashkenazische joden duiden de synagoge doorgaans aan als ‘sjoel’, een verbastering van het Duitse ‘Schule’. De synagoge was immers niet alleen een plaats voor gebed, maar ook voor onderwijs.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het merendeel van de Culemborgse joden gedeporteerd en in concentratiekampen om het leven gebracht. In 1945 bestond de joodse gemeente nog slechts uit zeven personen, zodat zij moest worden opgeheven. Na nog korte tijd dienst te hebben gedaan als meubelfabriek, werd de sjoel in 1949 verkocht aan de gereformeerde kerk vrijgemaakt. Desondanks wordt het in 1982 geheel gerestaureerde gebouw aan de huidige Jodenkerkstraat nog vaak aangeduid als ‘de synagoge’. Aan zijn voormalige functie herinneren twee gevelstenen: het exemplaar van de eerste steenlegging uit

*De voormalige synagoge
of ‘Jodenkerk’, gebouwd
in de jaren 1867-1868.*

1867 aan de rechterzijde en een andere met de namen van het kerkbestuur links. Boven de ingang is een Hebreeuwse tekst uit Jesaja 56:7 aangebracht: 'Want mijn huis zal een bedehuis heten voor alle volken'. De uit de Jodenkerk afkomstige thoramantel en Estherrollen werden tijdens de oorlog door een omwonende gered en bevinden zich nu in het Museum Elisabeth Weeshuis.

De oude Abdijs aan het Janskerkhof, die tot 1868 als sjoel had gediend, is geheel uit het stadsbeeld verdwenen. Nadat dit middeleeuwse gebouw nog verschillende functies had gekregen, onder andere als mikwe (ritueel bad) en leslokaal voor joodse kinderen, werd het rond 1900 verkocht aan het seminarie, dat er een bakkerij in vestigde. Omstreeks 1980 is de Abdijs nodeloos gesloopt.

Gezicht op de Nieuwstad vanaf de Oostersingel, met van rechts naar links de Binnenpoort, de Abdijs en de Jodenkerk (anoniem schilderij uit ca. 1930; foto: Mieke Kennis).

5. Katholieke onderwijsinstellingen

De jezuïetenpaters Petrus de Hasque en Matthias Wolff hadden bij hun komst in 1816 een duidelijke missie: het rooms-katholicisme in Culemborg weer nadrukkelijk op de kaart zetten. Vanaf de Reformatie hadden de plaatselijke protestanten en katholieken redelijk vreedzaam samengeleefd, maar dit was niet wat de beide paters voor ogen stond. Zij streefden naar emancipatie van het rooms-katholieke volksdeel, met katholieke instellingen, verenigingen en andere, uitsluitend voor katholieken bestemde voorzieningen. Het gevolg is geweest dat de twee Culemborgse bevolkingsgroepen meer dan een eeuw naast elkaar, en niet met elkaar hebben geleefd.

HET SEMINARIE

Na de bouw van het nieuwe kerkje aan de Papenhoek begonnen De Hasque en Wolff in 1818 een kleinseminarie in de voormalige Kloppenschool. Het werd meteen een succes: bij de oprichting waren er 27 studenten en in 1825 al 100. Op last van koning Willem I moest de

De toegangspoort met oranjerie van het vroegere seminarie, gezien in de richting van de Ridderstraat.

opleiding echter in 1825 worden gesloten. De koning wilde alleen een centrale opleiding voor priesters in Leuven. De opvolger van Willem I, koning Willem II, was in geloofszaken milder dan zijn vader; in 1841 kregen de jezuïeten toestemming om hun activiteiten in het kleinseminarie te hervatten. De meeste gebouwen in de Papenhoek waren nu in het bezit van het seminarie.

Het aantal studenten nam een enorme vlucht, en daarom werd halverwege de jaren vijftig een nieuw seminarie gebouwd. Het enorme gebouw kreeg als officiële naam 'het bisschoppelijk kleinseminarie'. Op de toegangspoort prijkte het wapen van monseigneur Zwijssen, de eerste bisschop van Utrecht na het herstel van de rooms-katholieke hiërarchie in 1853. Het gebouw werd nog enkele malen vergroot, zoals in 1899, toen de kapel enkele meters werd verlengd en er een toiletgebouwtje met de wonderlijke naam De Acht Zaligheden in de tuin werd geplaatst. In 1935 konden de vele studenten echter niet meer in het seminarie worden gehuisvest en verhuisde de instelling naar een nieuw gebouw in Apeldoorn.

In 1937 trokken uit Utrecht afkomstige augustijner paters in het

*Het toiletgebouwtje
De Acht Zaligheden
achter het stadskantoor.*

voormalige seminarie, maar hun verblijf was van korte duur. In 1942 werd het gebouw gevorderd door de Duitse bezetters, die er onder meer het Nederlandse hoofdkantoor van de Organisation Todt huisvestten. Na de oorlog werd het augustijner klooster in gebruik genomen door het Nederlands Schriftelijk Studiecentrum. Dit instituut werd een groot succes: in het weekeinde kwamen vele studenten naar Culemborg om ook mondeling de nodige kennis op te doen. Na een fusie met een andere onderwijsinstelling was het gebouw echter veel te groot geworden, waarna de augustijnen het in 1973 verkochten aan een beleggingsmaatschappij.

Het voormalige seminariegebouw werd in 1974 verhuurd aan de sociale academie De Nijenburgh, voorheen gevestigd in Baarn, zodat de traditie van eeuwenlang onderwijs in de Papenhoek in stand bleef. Op 10 december 1976 sloeg het noodlot echter toe. Een hevige brand, een van de grootste branden die ooit in Culemborg hadden gewoed, legde het gebouw bijna volledig in de as. Wonder boven wonder bleef de kapel intact. Deze kapel, de toegangspoort, de orangerie en het toiletgebouwtje De Acht Zaligheden zijn nu de laatste sporen van dit ooit zo belangrijke katholieke bolwerk.

HET PENSIONAAT MARIAKROON

In 1822 richtte Matthias Wolff een vrouwencongregatie op, die de benaming 'Jezus, Maria en Jozef' (afgekort tot J.M.J.) kreeg. Het eerste huis van deze congregatie bevond zich in Amersfoort, waar het was gehuisvest in de Muurhuizen. Toen pater Wolff in 1852 zijn gouden priesterjubileum vierde, kreeg hij bij wijze van geschenk de stichting van een huis te Culemborg van deze inmiddels dertigjarige congregatie. De nieuwe vestiging op de hoek van de Grote Kerkstraat en de Papenhoek werd betrokken door vier zusters, die er een kleuterschooltje begonnen en de zorg voor vier weeskinderen op zich namen. In 1857 schonk de weduwe Wijnen echter twee huizen aan de Markt aan het kerkbestuur, waardoor de zusters niet alleen meer ruimte kregen maar ook een pensionaat konden beginnen. Voor de kinderen betekende hun verblijf in dit nieuwe onderkomen aan de Markt overigens nog geen vetpot, want zij kregen bij het middagmaal 'twee à drie aardappelen op hun bord'.

In 1860 kon tevens een pand in de Ridderstraat worden gekocht dat aan de achterzijde van het pensionaat aan de Markt grensde. Hier openden de zusters in 1861 een katholieke lagere school voor meisjes, de eerste school voor bijzonder onderwijs in Culemborg. In 1871 wis-

*Het voormalige
pensionaat Mariakroon
in de Ridderstraat.*

ten de zusters ook een terrein aan de oostzijde van de Ridderstraat te bemachtigen, en in 1880 via een tussenpersoon bovendien het daarnaast gelegen buurtje De Munt tegenover het Koestraatje. De beide percelen boden nu voldoende ruimte om tot nieuwbouw over te gaan. Het nieuwe pensionaat kreeg de naam Mariakroon, naar het voormalige klooster Mariëncroon op de hoek van de Herenstraat en de Everwijnstraat. Op 13 juli 1882 werd de kapel van het nieuwe pensionaat

*Een van de gebrand-
schilderde ramen
uit de kapel van het
Mariakroon, die zich
nu in de hervormde Sint
Barbarakerk bevinden.*

ingewijd. In 1898, 1904 en 1906 konden opnieuw enkele percelen aan het terrein worden toegevoegd, zodat het nu ontstane terrein eindigde bij de stadsgracht. De zusters beschikten daarmee over voldoende ruimte voor hun scholen. Naast de kleuterschool en lagere meisjesschool startten de zusters tevens een Normalschool, een huishoudschool en een Mulo. In 1932 bereikte het aantal leerlingen van het Mariakroon het hoogtepunt: er waren toen 354 kinderen van zes jaar en ouder.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het Mariakroon, evenals andere grote gebouwen in Culemborg, enkele malen door de Duitse bezetter gevorderd. Toen het als gevolg van de spoorwegstaking vanaf september 1944 voor middelbare scholieren uit Culemborg onmogelijk was geworden om hun school in Utrecht of elders te bezoeken, werd er een noodschool opgericht, die werd gehuisvest in enkele lokalen van het Mariakroon. Het lerarenkorps bestond uit priesters, zusters, een dominee en jongeren die net hun eindexamen hadden gehaald. Dankzij deze ‘oecumenische’ noodschool, het Jan van Riebeeck College genaamd, raakten de scholieren niet nodeloos achter met hun lesprogramma.

In 1964 werd het pensionaat Mariakroon gesloten. Kostscholen raakten uit de mode, en voor het steeds kleiner wordende aantal oudere zusters werd het beheren van een pensionaat een te zware opgave. Het gebouw werd nog een paar maal verhuurd, onder meer

aan de sociale academie De Nijenburgh, die als gevolg van de brand in het oude seminariegebouw in 1976 dakloos was geworden. In 1979 werd Mariakroon verkocht aan de gemeente Culemborg. Omdat er een grote behoefte bestond aan woonruimte voor jongeren, werd het Mariakroon verbouwd tot een aantal eenkamerappartementen. Op het achterterrein verrezen bovendien twee nieuwe gebouwen met tweekamerappartementen. De kapel werd afgebroken, maar de gebrandschilderde ramen bleven behouden; twee daarvan hangen nu onder het orgel in de Grote of Sint Barbarakerk. Aan de buitenzijde is het Mariakroon helemaal intact gebleven en ook de naam prijkt nog steeds boven de deur.

YVONNE JAKOBS

VOORNAAMSTE LITERATUUR

- R.F.P. de Beaufort en H.M. van den Berg, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. De Betuwe*, 's-Gravenhage 1968.
- P.J.W. Beltjes en P.W. Schipper, *Culemborg, beeld van een stad*, Culemborg 1988.
- Ineke Brasz, *De Kille van Kuilenburg*, Culemborg 1984.
- Ben Holtkamp, 'Van kanunniken, knekels en klerken. Een historische beschrijving van de Papenhoek', in: *Culemborgse Voetnoten* 1999-21.
- Ben Holtkamp, 'Pensionaat Mariakroon', in: *Culemborgse Voetnoten* 2003-29.
- O.J. de Jong, *De Reformatie in Culemborg*, Assen 1957.
- B. van Schaik, *Hoe g'oudtijds hen met heil bezocht*, Boskoop 1993.
- A.P. van Schilfgaarde, *Het archief der heeren en graven van Culemborg*, 3 dln., 's-Gravenhage 1949.
- A.W.K. Voet van Oudheusden, *Historische beschryvinghe van Culemborg*, Utrecht 1753.
- Gerard Witkamp, 'Vervreemding. Een onderzoek naar de kerk-scheuring tussen de cleresie en hun kerkvolk in Culemborg in de periode 1680-1750', in: *Culemborgse Voetnoten* 2006-34.

Foto's: Yvonne Jakobs en Hans Lägers,
tenzij anders is aangegeven.

